

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Elmélet és Interpretáció Alprogram

S é r a - F e r e n c z A n n a

A FOKALIZÁCIÓ KÍSÉRTETIES MATERIALITÁSA

Doktori disszertáció tézisei

Témavezető: dr. Odorics Ferenc

Szeged
2011

A dolgozat célja egy olyan diszkurzív tér feltárása volt, amelyet a fokalizáció, a nézőpont, a tér, a hely és a kísértet fogalomhálója határoz meg. Mint diszkurzív tér ez a fogalmi konstelláció nem illeszkedik szorosan véve egyetlen diszciplína (társadalomelmélet, irodalomelmélet) keretei közé sem. Egy olyan, interpretatív alapú megközelítést adta a kérdéskörnek, amelyből körvonalazódik egy olyan módszertan, amely új utakat nyithat az elbeszélő szövegek értelmezésében: a fokalizáció, a nézőpont, és az ezekből eredeztethető irodalmi tér megképzése/megképződése olyan szövegjellegzetességekre mutat rá, amelyek egyébként rejtve maradtak..

Az első rész – *Tér és nézőpont az irodalomban* – egy társadalomelmélet perspektívát rajzol ki. Azt vizsgálom, hogy Pierre Bourdieu és Michel de Certeau miként értelmezi a nézőpontok és gyakorlat irodalmi szövegekben való jelentkezését. Egy ilyen megközelítés rávilágít az irodalmi tér, a diszkurzív és nem-diszkurzív gyakorlatoknak olyan vetületeire, amelyek egy szövegimmanens vizsgálat során rejtve maradnának.

Bourdieu rendszerében az irodalmi mező keletkezésének vizsgálata, leírása bír megvilágító erővel. A századforduló francia irodalmi életét veszi górcső alá: azt kutatja, hogy a társadalmi térben miként válik autonómmá az az irodalmi intézményrendszer, amelyet az alkotók, kritikusok, kiadók, közösségi terek és hivatalos intézmények együttese alkot. Ennek a mezőnek nem csupán egy pillanatnyi állapotát rögzíti, hanem a legitimitásért folytatott harc dinamikáját is vázolja: hogyan érvényesülnek a különböző alkotói iskolák, milyen konkrét és szimbolikus pozíciófoglalások feleltethetők meg nekik a társadalmi térben, milyen a hatalmi mezőhöz való viszonyuk. A vizsgálat elsődleges anyaga Flaubert munkássága, melynek kapcsán Bourdieu a kettős historizáció elvét fogalmazza meg a kutatás módszertanaként. Ennek megfelelően, a kutatónak nem csupán a vizsgált tárgy (az irodalmi mező keletkezése) történetiségére kell tekintettel lennie, hanem arra is, hogy a saját értelmezői pozíciója miként meghatározott egy történeti kontextus által. Ennek a tudatosítására Bourdieu szerint csakis a társadalomtörténész képes, ezért a fent vázolt kutatás is csak általa elvégezhető. Azt azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a társadalomtörténet és -elmélet metatudományá avatása, nem hozza meg a várt eredményt: Bourdieu a konkrét, mindennapi gyakorlatok feltárását odázza el, mivel éppen egy ilyen vizsgálat diszkurzív kockázatát nem hajlandó vállalni.

Michel de Certeau éppen a hétköznapi gyakorlatok kutatását tűzte ki célul munkájában. A *Practice of Everyday Life* elsősorban mégis elméleti munkaként bír

jelentős értékkel: azt az elméleti kontextust vázolja fel, amelyben egy ilyen kutatás értelmezhetővé válik. Konkrét gyakorlatok elemzéséhez néhány vázlatos példát ad csupán. A kiinduló kérdés az, hogy az egyes korszakokban miként jönnek létre a különféle diszkurzív konstellációk, illetve mi történik azokkal a nem-diszkurzív gyakorlatokkal, amelyek nem kerülnek be ezekbe a konstellációkba (ezen ponton válik érdekessé de Certeau Foucault-kritikája, amely szerint a jelenlegi apparátusokból nem, vagy csak kis mértékben lehet levezetni a valamikori gyakorlatokat). Ezek a nem-diszkurzív gyakorlatok azért válnak különösen fontossá, mivel de Certeau szerint ezek azok a hétköznapi gyakorlatok, amelyek nem reflektálnak sem működésükre, sem pedig jelentésükre. Ugyanakkor vitathatatlan szerepük van a tér megképzésében is. Segítségükkel újraértelmezhetővé válik a termelés és fogyasztás kettőse is (nem elég tudni, hogy egy tévéműsor nézettsége magas, azt is meg kell vizsgálni, hogy mit csinálnak közben a tévénézők). Ahhoz, hogy ezeket a gyakorlatokat értelmezni tudja, de Certeau bevezeti a stratégia-taktika fogalompárost. A stratégia mindig a hatalom által felkínált lehetőségekkel összhangban bontakozik ki és alkotja meg a számára szükséges, legitim teret. Ezzel ellentétben a taktika nem hoz létre újat, hanem a meglévőben kitapintható lehetőségeket játssza ki olyan módon, hogy felforgatja a hatalom által előírt rendet. Különleges esete a „la perruque”, amelynek során egy adott helyen más tevékenység zajlik, mint ami hivatalosan megengedett (a gyári munkás munkaidejében saját, házi tárgyait gyártja, nem pedig az előírt darabokat). Stratégia és taktika viszonylatában a tér a gyakorolt helyként képződik meg. Ebben a rendszerben az irodalom azért válik kitüntetett gyakorlattá, mivel egyszerre a narráció diszkurzív gyakorlata, illetve az erről a gyakorlatról szóló diszkurzus is. Emellett pedig az irodalom képes más, hétköznapi gyakorlatok nyomait is megőrizni.

Krúdy késői, dokumentarista címkével ellátott regényei ebből a perspektívából megszólíthatóvá válnak, ahogy azt az *Ady Endre éjszakái* című szövegtörzset interpretációjával be is mutatom. Ez a szöveg maga is az irodalmi és a társadalmi tér összefüggéseit tematizálja: a város, a séta és az írás tekinthetőek a központi elemeknek. Mindez nemcsak a cselekményelemekben tematizálódik, hanem a séta magát a narráció logikáját és formálódását is meghatározza. Bourdieu mezőfogalma, de Certeau stratégia és taktika meghatározása lehetővé teszi, hogy ezt a fajta szövegszerveződési módot megragadjuk és leírjuk, illetve arra is rámutathatunk, hogy válhat a kísértet szövegformáló alakzattá.

Az *Ady Endre éjszakái* (1925) mű Krúdy keveset olvasott és hivatkozott szövegei közé tartozik. Egyfajta zavarral beszélnek róla, a műfaji besorolás is a dokumentumregénytől az elbeszéléscikluson keresztül a kisregényig tart. Többfajta változata is létezik, a Fábri Anna és a Bartha András szerkesztette változatok jelentős eltéréseket mutatnak (nem ugyanazok az írások kapnak helyet a cím alatt, más sorrendbe rendezik őket, és az egyes szövegeken belül is vannak eltérések). A kutatás feladata lenne ezt a filológia zavart is tisztázni, feloldani.

A szövegek mégsem összefüggéstelenül kerülnek egymás mellé: Ady és a korabeli költők, írók, művészek serege és az egyes helyszínek nagyon is megteremtik a kapcsolatokat. Ilyenformán egy térbeli viszonyrendszer rajzolódik ki, amelyből a századfordulós nagyváros sajátos képe kerekedik ki: mint irodalmi teret látjuk magunk előtt, amelyet az írók szövegei és kocsmázásai egy időben formáznak.

A disszertáció második részében azokat az elméleteket tekintem át, amelyek a fokalizáció működésmódját írják le. Ez a szempont segít a narratológiai és narratívaelméleti megközelítések áttekintésében is, azzal a megszorítással, hogy kizárólag a fokalizációnak a meghatározásában érdekelt a dolgozat, nem pedig egy önálló narratológiai vagy narrációelméleti rendszer kialakításában.

A századfordulós, illetve a század első felének elméleteinek – Percy Lubbock és Borisz Uspenszkij – áttekintése azért elodázhatatlan mert, azt a kontextust is jelentik, amelyekben a Krúdy-szövegek keletkeznek. Így az is jobban megérthető, hogy ebben az időszakban miért válik a nézőpont és elbeszéléshez való viszonya népszerű témává a kritikusok és szépírók körében is.

Az elbeszéléskutatás erre vonatkozó irányzata (Genette, Mieke Bal, Manfred Jahn) kidolgozta a fokalizáció fogalmát, amely éppen ezt a jelenséget hivatott megragadni: az észlelést jelöli, és ezt a jelenséget az elbeszélés aktusáról leválasztva vizsgálja. Azaz az egyes elbeszélő szövegek szerveződésében, a lehetséges világ megképződésében kulcsfontosságú szerepe van a fokalizációnak, mivel ez a működésmód teszi lehetővé az észlelést, a szereplők térben mozgását. A fokalizáció működésmódját illetően nem értenek egyet a kutatók: Genette csak a szereplői aktivitáshoz kapcsolja, és ezt az aktivitást beszéli el a narrátor, aki nem válhat észlelővé (nyilvánvalóan kivételt képeznek a jelen idejű egyes szám első személyű elbeszélések, de ezek igencsak ritkák). Mások

szerint (Mieke Bal, Manfred Jahn) szerint azonban a narrátor maga is észlel, sőt mi több, ők a fokalizáció vizsgálatába bevonják az olvasót is.

A kognitív irányzatok – jelen esetben Manfred Jahn szerint semmilyen különbség nincs aközött, ahogyan a mindennapi világunkban tájékozódunk és aközött, ahogyan a szövegekbeli eseményeket és tereket észleljük. Egy ilyen megközelítés már magának a fikciónak a meglétét tagadja, mivel eltörli világ és szöveg különbségét. Én azon az állásponton vagyok, hogy ez a határ nem megszüntethető, szöveg és világ között lényegi különbségek vannak. Például nem mindegy, hogy valóban az Andrássy úton sétálunk, vagy pedig egy regényben olvassuk a séta leírását. A regény esetében nem lehet elvonatkoztatni az elbeszélés módjától, a történetben elfoglalt helyétől, és attól, hogy ki sétál és ki észlel éppen. A szövegekbeli terek nem léteznek önmagukban, hanem mindig csak a szereplőkhöz kapcsoltan, a legtöbb esetben általuk észlelve.

Az *Asszonyágok díja* (1919) Krúdy-regény az egyik legtöbbet elemzett és olvasott szövege a szerzőnek. A történet Czifra János temetésrendező egy napját mutatja be Budapesten, különféle színhelyeken (templom, bordélyház, lakodalom) járunk, és megismerkedünk Natália, a vajúdó prostituált történetével, aki belehal a szülésbe. A cselekmény egyáltalán nem bonyolult, bár a különféle elbeszélői szintek nyomon követése időnként nem kis erőfeszítést követel az olvasótól. A regény egyik kulcsfigurája az Álom nevű kísértet, aki végigkalauzolja a temetésrendezőt budapesti útja során. A recepció egyértelműen Czifra János alteregójának tekinti ezt a figurát, és ekképpen a romantikus hasonmás-motívum mentén értelmezi a szöveget (l. például Fried István, Bori Imre és Czére Béla elemzéseit). Én azonban amellet érvelnék, hogy Álom a fokalizáció kísértete: nélküle a szereplő nem képes látni, észlelni semmit sem. A kísértet közvetíti számára az eseményeket, és jelöli ki az észlelési pozíciókat (a bordélyházban melyik lyukon lehet a legjobban megfigyelni a szobában lévőket, melyik szobába érdemes bemenni, és hova nem, illetve a vajúdó nő szemhártyájáról ő olvassa le annak élettörténetet). Ami még izgalmasabbá teszi a szöveget, az egy másik kísértet, Démon jelenléte, aki tulajdonképpen az elbeszélés működéséért felelős: akkor bukkan fel, amikor a temetésrendező története elkezdődik, és megjelenésekor a tárgyak és emberek furcsán, a szokásostól eltérően kezdenek viselkedni és beszélni. Démon és Álom együttesen felelnek az elbeszél világ működéséért, és Krúdy zsenialitása éppen abban áll, hogy kísértetként jeleníti meg őket, hiszen nem konkretizálható, antropomorfizálható jelenségekről van szó: az elbeszélés és az észlelés aktusáról.